

28 may 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli nümayəndələri elmin və mədəniyyətin inkişafı üçün ilkin və vacib tədbirlərin əhəmiyyətini dərk edərək bu istiqamətdə qərarlar verib, quruculuq işlərinin hədəflərini müəyyən edirdilər. Lakin tarixin gedişatı onlara öz məqsəd və arzularını gerçəkləşdirməyə imkan vermədi. Amma onlar böyük bir vətənpərvərlik, millətseverlik irsini artıq SSRİ tərkibində olan Azərbaycanın gələcək nəsillərinə mənəvi inkişafın təməl daşı kimi, möhtəşəm miras kimi ərməğan etdilər; milliliyi inkar edən yeni ideoloji baxışların amirane yollarla tətbiqinə, amansız repressiyalara, totalitar imperiya quruluşunun zorakı mühəndisliyinə baxmayaraq, artıq sovet Azərbaycanında da yetişən yeni ziyalı nəsillər vətənpərvərliyin və millətseverliyin bünövrəsi olan mədəni irsin qorunması və öyrənilməsinə öz həyatlarının məqsədi kimi dərk edirdilər. Formal olaraq zahiri görünüş dəyişsə də, müəyyən mövzular yasaq altında olsa da, sovet Azərbaycanının milli ziyalı təbəqəsindən çıxan alimlərin, incəsənət və dövlət xadimlərinin əsas amalı - gələcək nəsillər üçün milli kimliyin əsası olan mədəni irsi yaşatmaq və inkişaf etdirmək idi.

Bu kontekstdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olduğu dövrü xüsusi vurğulamaq lazımdır. Məhz bu dövr SSRİ tərkibində Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni sahədə güclənməsi dövrü idi. Ulu Öndərin apardığı müdrik siyasət dövrünü Azərbaycanın SSRİ daxilində "milli intibahı" adlandırsaq, yanlışdır. Sözsüz ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının müjdəsi olmuş bu dövrdə milli mənafeələrə uyğun ideoloji və mədəni mühiti Heydər Əliyevin məsləkdaşı olmuş dövlət idarəçiliyindəki milli kadrlar olmadan gerçəkləşdirmək mümkün deyildi. Ulu öndərin dövlət quruculuğu istiqamətində ən böyük tarixi işlərindən biri də dövlət aparatına vətənpərvər, millətsever, ziyalı, bilikli, səriştəli milli kadrların aranıb yerləşdirilməsi oldu.

Ulu Öndərin 1969-1982-ci illərdə böyük etimad göstərərək Azərbaycanın dövlət idarəçilik aparatında Vətən yolunda xidmətə cəlb etdiyi milli ruhlu ziyalılardan biri də müstəqillik dövründə Azərbaycanın ilk baş naziri olmuş, daha sonra respublikamızı BMT-də ləyaqətlə təmsil etmiş, xarici işlər naziri vəzifəsi də daxil olmaqla diplomatik sahədə uzun illər uğurla fəaliyyət göstərmiş Həsən Əziz oğlu Həsənovdur. Ulu Öndərin müstəqil Azərbaycana aparın amal yolunun məsləkdaşı olan Həsən Həsənovun keçmişi, Vətən qarşısında xidmətləri barədə istər KİV-də, istərsə də elmi ədəbiyyatda yetərincə çox məlumat əldə etmək olar.

Söhbət bu görkəmli dövlət xadiminin təkcə yüksək şəxsi keyfiyyətlərindən, Azərbaycan ziyalıları ilə daimi təmasından, tarix üzrə elmi araşdırmalarından getmir. Biz, sadəcə olaraq, diqqəti indiyədək onun Azərbaycan tarixi və arxeologiyasına göstərdiyi himayəyə və dəstəyə yönəltməyə çalışacağıq. Belə ki, 70-ci illərin sonundan 1983-cü ilədək yüksək sovet dövlət vəzifələrində Həsən Həsənovun Azərbaycan tarixçilərinə və arxeoloqlarına verdiyi önəm, göstərdiyi diqqət geniş oxucu auditoriyasına çox bəlli deyil, bu həqiqətlər yalnız alimlərimizin bir sıra yazılı və şifahi nəqlində öz əksini tapıb.

Barəsində söz açdığım dövlət xadimi ilə şəxsi söhbətlərimə, özümün, həmyaşıd alim həmkarlarımla yazılı və şifahi xatirələrinə istinadən demək olar ki, 1975-ci ildə Bakının indiki Səbail (o zamanlar "26 Bakı komissarı" adlanan) rayonunun partiya komitəsinin birinci katibi təyin edildikdən etibarən

Heydər Əliyev 1983-cü il sentyabrın 6-da Qədim Şabran Tarix və Mədəniyyət Abidəsinə səfər zamanı

Həsən müəllim paytaxtda cəmlənmiş dövrünün görkəmli ziyahları, tədqiqatçı alimləri ilə sıx ünsiyyət qurdu. Çünki Elmlər Akademiyasındakı partiya təşkilatı Səbail rayonunun partiya qeydiyyatında idi və keçirilən bütün partiya və ictimai tədbirlərə Həsən müəllim şəxsən AMEA alimlərini dəvət edirdi.

1979-cu ildə o zaman "Kirovabad" adlanan Gəncə Şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə Heydər Əliyev tərəfindən Həsən Həsənov təyin olunur. Həsən müəllim qədim Gəncənin elmi potensialını görürək, tezliklə buraya, o zaman sovet Azərbaycanının EA-nın prezidenti Həsən Abdullayevi dəvət edir. Gəncə və şəhərin ziyahları ilə H.Abdullayevi tanış edən H.Həsənov EA-nın Gəncə bölməsi yaradılması barədə təklif irəli sürür. Çox keçmədən H.Həsənovun bu təşəbbüsü gerçəkləşir. Daha sonra H.Həsənovun təşəbbüsü və dəstəyi ilə EA-nın Gəncə şöbəsinin nəzdində bölgəni tədqiq edən arxeoloji qrup da təşkil olunur.

İndiyədək gəncəlilər Həsən Həsənovun adını Gəncədəki məscidlərin tədqiq və bərpa edilməsi kimi təqdirəlayiq fəaliyyətlə bağlayırlar. Problemin nə qədər çətin olmasını dərk etmək üçün qısa tarixə baş vurmali olacağıq. Belə ki, Azərbaycanda bolşevik Rusiyasının işğalı nəticəsində qurulmuş yeni sovet sistemi dinə antolerant idi. Marksizm ideologiyası dini nəinki köhnə və geridə qalmış ideologiya kimi, həm də düşmən dünyabaxış kimi qiymətləndirir və onunla hər bir üsulla mübarizə aparırdı. Sovet hökumətinin dinlə mübarizəsi təkcə din xadimlərinin və dini tədrisin təqibi ilə bitmirdi. Dini məbədər də ya dağıdılır, ya da ən "yaxşı halda" tam fərqli təyinatla istifadə olunurdu. Həsən müəllim və yaşlı nəsil gəncəlilərlə söhbətlərdən belli olur ki, tarixən "İmamzadə şəhəri" kimi tanınan və Azərbaycandakı dini mərkəzlərdən biri olan Gəncədə belə, məscidlərə sovet hakimiyyətinin münasibəti yənə də soyuq idi, dini abidələr qəti olaraq dindarlardan uzaq saxlanılır, mədəni irs kimi qəbul edilmirdi.

Həsən müəllimin xatirələrinə istinad etsək, o dövrdə Gəncədəki bəzi məscidləri ailələrə yaşayış üçün vermişdilər, bəzilərində istehsal təşkil olunmuşdu.

Həsən müəllim söhbətlərinin birində söylədi ki, Bala Bağban məhəlsində yerli sakinlərlə görüşərkən, onlardan biri nəyisə söyləyəndə and içərək deyir: "Dustaq məscid haqqı". Həsən müəllim o dəqiqə deyir ki, ilk dəfədir belə and eşidirəm. Həmin sakin Həsən müəllimin əlindən tutub, həmin məscidə tərəf aparır. Dağılmış vəziyyətdə olan Bala Bağban məscidi hətta at tövləsi, ərzaq, o cümlədən içki saxlamaq üçün anbar kimi istifadə olunurdu. Bərpa edilmiş Bala Bağban məscidi Şəfa ocağı, "Yaşıl aptek" kimi

istifadəyə verildi.

“Tatarlar məscidi” adlanan Hüseyniyyə məscid mədrəsəsi avtomobil təkərləri saxlanılan ambar kimi, “Şərəfxanlı” məscidi isə tikiş fabrikinin filialı kimi istifadə olunurdu. “Zərrabi” məscidində bir neçə ailə yaşayırdı. “Şahsevənlı” məscidi isə dağılmış vəziyyətdə idi.

H.Həsənovun öz sözlərinə görə, bu məscidləri müxtəlif adla bərpa edib, qorumaq lazım idi. Çünki onlar xalqın tarixi, maddi və mənəvi - mədəni, həm də dini irsi idi. Bərpa işlərinə təkcə memarlar deyil, tarixçi və arxeoloqlar da cəlb edildi. Həsən müəllimin öz sözlərinə görə, ilk dəfə məhz məscidlərin bərpa işində arxeologiyanın dəyərini və vacibliyini hiss etdi.

Sözsüz ki, bərpa edilən məscidlər dini mərkəzlər kimi xalqa, dindarlara qaytarıla bilməzdi. Bu cür addım həm onlarla ziyalı üçün və hətta bərpa edilmiş abidələr üçün ciddi təhlükə yaradardı. O zaman Moskvadan dinlə mübarizə aparmaq üçün sərt göstərişlər gəlirdi. Dini mərkəzlərin inkişafı qadağan idi. Dini məbədləri sökmək, dağıtmaq alqışlanırdı. Ona görə də, bərpa edilmiş məscidlər dini ocaq olaraq deyil, mədəni-tarixi abidələr kimi istifadə edildi. Məsələn, Ozan məscidini sərgi-muzeyə çevirərək, orada şəhər sakinləri və qonaqlar üçün Gəncənin orta əsr maketi sərgiləndi. Bərpa edilmiş digəri təhsil ocağı, uşaq texniki mərkəzi kimi təqdim olundu.

Həsən müəllimlə söhbətlərdən belli olur ki, Hüseyniyyə məscidi bərpa edilərək, bilik ocağı - Nizami Gəncəvi və Aleksandr Puşkin adına şəhər kitabxanası kimi istifadəyə verildi. Rus klassik şairinin adının da kitabxanaya əlavə edilməsinin siyasi məqsədilə yanaşı, həm də tarixi səbəbi var idi. Çünki hələ çar dövründə Gəncədə (çar müstəmləkəçiliyi dövründə Yelizavetpol adlandırılmışdı) Puşkin adına kitabxana mövcud idi. Bərpa olunarkən Xalq rəssamı Toğrul Nərimanbəyov da orada Nizami və Puşkinin ədəbi obrazlarından ibarət böyük bir panno düzəltdi və həmin panno indi də durmaqdadır. Bu müdrik siyasi mövqə ilə Həsən Həsənov Gəncədə 8 məscidin bərpasına nail ola bildi. Bərpa zamanı məscidlərin divarlarındakı, vaxtilə bilərəkdən üstü suvanmış Quran-i Kərimdən mətnlər və Hüseyniyyə məscidinin məhrabı da aşkar edildi.

Həsən Həsənovun bu yöndə fəaliyyəti diqqətdən kənarında deyildi. Tezliklə Gəncədə və ətraf bölgələrdə belə bir şeyə yayılır ki, Gəncəyə İrənin dini lideri Ayətullah Xomeyni səfərə gələcək. Bakıdakı rəsmilərlə əlaqə saxlayan H.Həsənova bildirildi ki, bu şeyələr əsassızdır və şeyələrin mənbəyini Gəncənin özündə axtar. O dövrdə Gəncə şəhəri üzrə SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin rəhbəri Adna Adnəyevi yanına çağıraraq, H.Həsənov ona bu şeyələrin mənbəyini araşdırmağı tapşırır. Bir müddətdən sonra aydın olur ki, gəncəlilər sovet dönməndə ağılaşmaz bir prosesə, yəni, ən yüksək səviyyədə şəhərin kommunist rəhbərliyinin məscidləri belə geniş miqyaslı bərpa etməsinə izah tapmaq istəyirmiş. Mümkün risklərdən sığortalanmaq üçün xalqın geniş kütlələrindən kökündə milli mənəvi özlü gizlədilmiş bu prosesə izahat axtaran sadə soydaşlarımız bunu İrənin dini liderinin belkə də Gəncəyə mümkün səfəri ilə izah etməyə çalışmışlar...

Şəxsi söhbətlərdə Həsən müəllim maraqlı və o dövrü araşdıran tarixçilər üçün diqqətçəkici bir epizodu da danışır. Gəncədə aparılan təmir-tikinti, bərpa işləri və yeni təsərrüfat obyektlərinə baxış keçirmək üçün respublikanın rəhbəri Heydər Əliyevin Gəncəyə növbəti səfəri planlaşdırılırdı. Qəbul edilmiş qaydalara görə, Gəncə partiya komitəsi səfər proqramını öncədən hazırlayıb, Bakıya yollayır. Proqrama “Yeni Gəncə” qəsəbəsinə, Xatirə Bağına (indiki Heydər Əliyev adına park), yeni tikilmiş idman məktəbinə, sağlamlıq məktəbinə və digər mədəni və sənaye obyektlərinə baxış salınmışdı. H.Həsənov məscidlərin bərpası barədə bəzi bədniyyətli adamların Bakı və Moskvaya edilən şikayətlərindən xəbərdar idi. Ona görə də, proqrama bərpa edilmiş məscidləri cəlb etməmişdi. Bakıdan ona zəng edən Heydər Əliyevin köməkçisi bildirib ki, səfər proqramını nəzərdən keçirən Heydər Əliyev bərpa edilmiş məscidlərin niyə proqramda olmadığını bilmək istəyir. Narahatlığı artmış Həsən müəllim cavab vermişdi ki, “mən heç bir məscid bərpa etməmişəm”. Köməkçi də bildirib ki, bərpa edilmiş Gəncə məscidləri barədə bütün respublika və ondan kənar da danışılır. Siyasi fərasətini göstərən Həsən müəllim də bildirib ki, “mən dağılmış tarixi abidələri arxeoloji və tarixi memarlıq baxımından bərpa etmişəm”. Bu zaman köməkçi Həsən Həsənovun narahatlığını hiss edərək, gülərək deyib ki, narahat olma, sizin bu təşəbbüsünüzü Heydər Əliyev bəyənib və bərpa edilmiş məscidlərdən birinə baxmaq istəyir.

Gəncəyə səfər edən Ulu Öndər yeni təsərrüfat və sosial obyektlərlə yanaşı, həm də bərpa edilmiş üç

məscidə də baxış keçirir. Zərrabi məscidində Nizami poeziya teatr truppası çıxış edir. Ulu Öndər “Yaşıl aptek kimi istifadəyə verilən məscidi, Hüseyniyə və digər məscidləri də ziyarət edir. Məscidlərin bərpa və təmirindən Heydər Əliyev olduqca məmnun qalmışdı. Beləliklə, Həsən Həsənovun təşəbbüsü ən yüksək səviyyədə dəstəklənmişdi; bu isə Heydər Əliyevin Azərbaycanın qədim tarixinə və mədəniyyətinə olan diqqət və qayğısının daha bir təzahürüdür.

M.Hüseynov, H.Həsənov, Ə.Cəfərov Azıx düşərgəsini müşahidə edirlər (18 iyul 1981-ci il)

Gəncə ilə bağlı bir maraqlı epizodu xatırlamaq istərdim. Həsən Həsənov çalışırdı ki, tipik sovet təsərrüfat şəhəri təəssüratı bağışlayan Gəncə şəhəri milli mədəniyyət mərkəzinə çevrilsin. Yerli ziyalılar, arxeoloqlar ona bildirdilər ki, şəhər ətrafında, hətta Qarabağa qədər ərazilərdə çox sayda qoyun, qoç, at və digər stildə daş heykəllərə rast gəlmək olar. Baxımsızlıqdan və hətta xalqımızın bədxahları tərəfindən qərəzli rəftar ilə bu daş heykəllər yox olmaq təhlükəsi qarşısındadır. Həsən müəllim bu abidələrin tarixi və mədəni əhəmiyyətini düzgün dəyərləndirir; bir çox xalqlarda oxşar daş abidələr ümumiyyətlə yox idi. Onun göstərişi ilə xüsusi qrup yaradılır, onlara vəsait, nəqliyyat ayrılır. Bu qrup Gəncə və ətraf bölgələrdən həmin daş heykəlləri toplayaraq, Gəncəyə gətirir. Gəncədə tarix muzeyinin qarşısında bağ salınır və bu daş heykəllər bağın ərazisinə yerləşdirilir.

Ulu Öndər yetişdirdiyi milli kadrların fəaliyyətini yüksək dəyərləndirərək, 1981-ci ildə Həsən Həsənovu Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ideoloji məsələlər üzrə katibi vəzifəsinə təyin edir. Həsən müəllimin öz sözləri ilə desək, “H.Əliyev mənə Bakıya özümə müavin gətirəndə dedi ki, Gəncədə gördüyün işləri indi bütün respublikada gerçəkləşdir. Qoy bizim Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti daha da canlansın”.

Bu yeni vəzifədə elə ilk tədbirlərdən biri Gəncədə toplanmış daş heykəllərin əsasında Azərbaycanda daş heykəllərin ənənəsini dünyaya tanımaq oldu. Həsən müəllim o zaman AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda çalışan akademik Rasim Əfəndiyevlə görüşür və Gəncədə və digər bölgələrimizdə daş heykəllər ənənəsi barədə mövzunu qaldırır. Tezliklə, Rasim Əfəndiyevin “Azərbaycanın daş plastikası” adlı tədqiqat əsəri işıq üzü görür.

O dövrdə Heydər Əliyev qərar qəbul etmişdi ki, Azərbaycan tarixinin 10 cildliyi hazırlansın. Sovet dövründə tarix siyasiləşmişdi. Azərbaycan tarix elminə Moskvadan ciddi müdaxilə var idi. Azərbaycan tarixinin 10 cildliyinin 9 cildi hazır idi. Birinci cild ən qədim tarix və etnogenez məsələlərini əhatə edirdi. Problemi həll etmək üçün Həsən Həsənov tez-tez AMEA tarixçilərini və arxeoloqlarını toplayaraq,

müzakirələr təşkil edirdi. Müzakirələrdən aydın oldu ki, Azərbaycan tarixçilərinin etnogenez məsələsində fikirləri haçalamır. AMEA Tarix İnstitutunun direktor müavini Mahmud İsmayılov Azərbaycan xalqının kökündə aparıcı etnik massivi tarixi türk xalqları ilə bağlayırdı. AMEA Tarix İnstitutunun direktoru akademik İqrar Əliyev isə, bildirdirdi ki, XII əsrə qədər Azərbaycanda türk əsilli əhali mövcud deyildi. Bu fikir ayrılığına görə çoxcildli Azərbaycan tarixinin nəşri uzun illər baş tutmadı.

Həsən müəllim daim qeyd edir ki, Gəncədə arxeologiyaya göstərdiyi qayğını sonra respublika miqyasında inkişaf etdirdi. O, tarix elmi ilə yanaşı, həm də arxeologiyaya diqqət yetirməyə başladı.

H.Həsənov Xəzər Universitetində

Qeyd edək ki, Heydər Əliyev sovet dönməsində respublikaya rəhbərliyi dövründə milli Azərbaycan arxeologiyasının canlanmasında Həsən Həsənovun əməyini dəstəkləyirdi. Belə ki, rayon rəhbərləri, xüsusilə partiya komitələri arxeoloqların fəaliyyətinə barmaqarası baxır, lazımi diqqət ayırmırdılar. Yerli partiya və təsərrüfat rəhbərlərinin arxeologiya, onun bölgənin və xalqın tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti, digər respublikalarda öz arxeoloqlarına göstərilən dəstək barədə heç təsəvvürləri yox idi. Həsən Həsənov Azərbaycan KP MK-nm ideologiya işləri üzrə katibi vəzifəsində elm, təhsil, mədəniyyət və xarici əlaqələrə məsul olaraq bölgələrə səfər etdikdə, daim ərazidə çalışan arxeoloji ekspedisiyalara baş çəkir, onların problemlərini öyrənir və yerli partiya və təsərrüfat rəhbərlərinə arxeoloqlara yardım etmələrini tapşırırdı. Nəticədə, rayonların partiya və təsərrüfat rəhbərləri artıq H.Həsənovun göstərişini gözləmədən bölgədə çalışan arxeoloji ekspedisiyalara lazımi dəstəyi verməyə başlamışdılar. Çünki bilirdilər ki, Həsən müəllim səfərlərindən sonra rayonlardakı siyasi, sosial, təsərrüfat və digər sahələrdə durum barədə Heydər Əliyevə məruzə edirdi. Qınaqdan yayınmaq üçün rayon partiya komitələrinin katibləri, digər sahələrdə olduğu kimi, arxeoloqlara dəstək istiqamətində də problemləri həll etməyə çalışırdılar. Həm də onlar bilirdilər ki, Heydər Əliyevin özü də bu məsələni diqqətdə saxlayırdı və Həsən Həsənovun bu istiqamətdə təşəbbüslərini və fəaliyyətini tam dəstəkləyirdi.

Şəxsi xatirələrim, həmkarlarımmın xatirələri və Həsən müəllimlə həmin dövr haqqında söhbətlərə istinadən, deyə bilərəm ki, sovet dönməsindəki inzibati sistem və iqtisadi qaydalar arxeoloji ekspedisiyalar

üçün ciddi maneələr törədirdi. Bunu söhbətlər zamanı Həsən müəllimin özü də etiraf edirdi. Belə ki, sovet dönəmində arxeoloji ekspedisiya zamanı arxeoloqun azad işçi qüvvəsi, texniki avadanlıq və nəqliyyat tapması böyük bir problem idi. O dövrdə fəhlələr bölgələrdə kolxoz, sovxoz, digər istehsal, dövlət təsərrüfatı, iaşə və s. sahələr üzrə dövlət təşkilatlarında qeydiyyatda idi. Boş fəhlə tapmaq, hətta onun ekspedisiyada çalışması, həm ekspedisiya rəhbəri, həm də fəhlə üçün inzibati qaydalar müstəvisində ciddi problem doğura bilərdi. Eyni durumu texniki və nəqliyyat təchizatı üzrə görmək olardı. Arxeoloji ekspedisiyanın qalmağa yeri, təchizatı ayrıca böyük problem idi. Bu problemlər o dövrdə məhz Həsən Həsənov tərəfindən həll edildi. Onun göstərişi ilə, fəhlələr yerli dövlət təsərrüfat təşkilatında qeydiyyatda qalmaqla arxeoloji ekspedisiyalarda çalışa bilərdilər. H.Həsənovun tapşırığı ilə rayon partiya və dövlət orqanları arxeoloqları yerlə, nəqliyyat və digər avadanlıq ilə təmin etməli idilər. Bütün bu tədbirlər həmin dövrdə aparılan arxeoloji qazıntıların kəmiyyətinin və keyfiyyətinin yüksəlişində öz əksini tapdı. Həsən Həsənovun arxeologiyaya himayəsini arxeoloqlar hətta elmi hesabatlarında qeyd edir və ayrıca təşəkkürlərini bildirirdilər.

Həsən Həsənovu bəzi digər dövlət adamlarından fərqləndirən şəxsi keyfiyyətlərini də qeyd etmək vacibdir. İnsanlarla ünsiyyət qurmaq bacarığı, sadəliyi, incə yumor hissi, eyni zamanda problemlərin həllində onun ciddilik və qətiyyət nümayişi dillər ezberidir. Məsələn, Füzuli rayonuna rəsmi səfəri zamanı yerli sovet və partiya rəhbərləri ilə birgə Azıx mağarasını ziyarət etmək istəyini bildirir. Mağaraya yaxınlaşıb, oraya daxil olmaq istəyərkən aydın olur ki, Azıx mağarasında torpaq və çöklüntülər mövcud girişləri məhdudlaşdırıb, mağaraya bəzi hallarda, yalnız sürünərək girmək mümkün idi. Müşayiət edən şəxslər tərəddüdlə gözləyirdilər. Həsən Həsənov əsgər kimi sürünərək, mağaranın içərisinə daxil olur və onu müşayiət edən arxeoloqlardan birinin yandırdığı kibritin işığı ilə zülmət içində olan mağaraya baxış keçirir. Hətta bu zaman şalvarı dizədək sökülür. Belə olduqda mağaranın tədqiqatçılarından biri, o dövrdə gənc arxeoloq Əsədulla Cəfərovun verdiyi sənəqlərlə sökülmiş yeri birləşdirir. Sonradan AMEA-nın şöbə müdiri olan, professor Əsədulla Cəfərov da öz əsərində qeyd edir ki, sadə insan olan Həsən Həsənov yüksək partiya vəzifəsində olduğu dövrdə Azıx mağarasının tədqiqinə, arxeoloq Məmmədali Hüseynovun ekspedisiyasına hər bir dəstəyi göstərirdi.

Həmin dövrdə mərhum arxeoloq Rəşid Göyüşov qədim Şabran ərazisində tədqiqatlar aparırdı, Qala adlanan yerdə qazıntılara rəhbərlik edirdi. Qazıntıların aparıldığı əraziyə səfər edən Həsən müəllim tezliklə Rəşid Göyüşovla dostlaşır. Arxeologiya elmini yüksək dəyərləndirən Heydər Əliyev 1983-cü il sentyabrın 6-da Şabranda olarkən, həmin qazıntı yerinə baxır. Bir müddət sonra Azərbaycana səfəri çərçivəsində dünya şöhrətli norveçli səyyah Tur Heyerdal da buraya səfər edir.

Həsən Həsənov mənimlə söhbətlərində Rəşid Göyüşovla bağlı maraqlı bir məqama diqqət yetirir. Mərhum Rəşid Göyüşov bildirirdi ki, alban kilsələri xristianlığa qədərki alban çoxtanrıçılıq məbədləri üzərində inşa edilirdi. Şəxsən Həsən müəllimin mövqeyi bu idi ki, albanların əksəriyyəti xristian deyildi, qədim inanclar onlarda hələ yaşayırdı. Əgər xristianlıq albanları tam əhatə etsəydi və güclü olsa idi, indi Gürcüstanda olduğu kimi, Azərbaycanda əhalinin əksəriyyəti xristian olaraq qalardı. Yeni tədqiqatlarda, xüsusilə, Zaur Həsənovun bir tədqiqatında Musa Qalanqatlımın "Alban tarixi"ndə qeyri-xristian hun əsilli albanların da, Herodotun "Tarix" əsərində iskitlərin də eyni sayda, yəni səkkiz tanrıları ilə müqayisəsi aparılmışdı.

Albaniyada xristianlıq mövzusu üzrə monoqrafiyaya böyük ehtiyacın olduğunu Həsən müəllim Rəşid Göyüşova bildirir. Rəşid müəllim də bu təklifi qəbul edir və 1984-cü ildə onun rus dilində "Qafqaz Albaniyasında xristianlıq (arxeologiyanın və yazılı mənbələrin məlumatları əsasında)" adlı monoqrafiyası işıq üzünə görünür. Rəşid Göyüşov kitabın bir nüsxəsini Həsən müəllimə bəxş edərkən, monoqrafiyanın titul səhifəsində bu sözləri yazmışdı: "Kitabımın nəşr olunmasının təşəbbüskarı və səbəbkarı, xalqımızın mərd oğlu səmimi, mehriban Həsən müəllimə ən xoş arzularla. 20. XII. 84. Rəşid Göyüşov".

Həsən müəllimin etirafına görə, bu əsər nəşr olunandan sonra onda hətta müəyyən tərəddüd yaranmışdı ki, əsərin ərəşəyə gəlməsinə həqiqətənmi ehtiyac var idi... Lakin cəmi bir neçə ildən sonra erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddiaları ilə yanaşı, albanların xristian irsinə də iddialarının miqyası əsərin zamanında işıq üzünə gördüyünü təsdiq etdi.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru olmuş mərhum professor Arif Abbasovun

hamının yanında Həsən Həsənova dediyi sözlər tam gerçəkliyi əks etdirirdi: "Həsən müəllim, Heydər Əliyevin himayəsi altında sizin söyləriniz Azərbaycan arxeologiyasını gücləndirdi, bu sahənin institutlaşmasına zəmin yaratdı".

Həmin illərdə Həsən Həsənova müraciət edən ziyahlarımızdan biri də İnşaat Universitetinin kafedra müdiri Davud Axundov idi. O bildirmişdi ki, Azərbaycanın arxeoloji tədqiqata ehtiyacı olan bir çox qədim memarlıq abidələri haqqında elmi tədqiqatın çapına Tarix İnstitutunun direktoru akademik İqrar Əliyev yasaq qoyub. Səbəb bu idi ki, D.Axundov Qız qalasının e.ə. VIII əsrə aid olduğunu iddia edir, İ.Əliyev bu fikirle razılaşmır və abidənin eramızın XII əsrində inşa edilməsində ısrarlı olur. Məsələ ilə bağlı H.Həsənov nəşriyyata zəng edir və bildirir ki, Azərbaycan KP MK İqrar Əliyevə ehtiyat verməyib ki, kitabların nəşrinə müdaxilə etsin. Beləliklə, Həsən müəllimin birbaşa səyi ilə əsər nəşr edilir. D.Axundovun əsəri ilə tanış olan Həsən Həsənov etiraf edir ki, Azərbaycanın memarlıq tarixinin bir çox problemləri ilə bu monoqrafiyada tanış olub. H.Həsənovla fikir mübadiləsi zamanı Davud müəllim vətənimiz Azərbaycan ərazisində alban abidələrinin çox olması, onların erkən xristian dövrünə, hətta ondan da öncəki dövrə aidiyyətini qeyd edirdi. Eyni zamanda, Davud müəllim bildirirdi ki, bu abidələrin böyük bir qismi dağılmış və baxımsız haldadır. Sözsüz ki, Həsən müəllim həmin abidələrin qeydə alınması, tədqiqi və bərpası üçün imkanı daxilində D.Axundova dəstək verdi. Bir qədər sonra D.Axundov bərpa etdiyi abidələrin də təsvirlərinin əlavə olunduğu tədqiqatını dərc etdirdi.

Həsən müəllimin Azərbaycan tarixi elmi qarşısında xidmətlərindən biri qafqazşünas alim Fəridə Məmmədovanın tədqiqatının qarşısında duran əsassız maneələrin aradan qaldırılması idi. Belə ki, D.Axundov müraciət edərək, gənc bir alimin Qafqaz Albaniyası barədə tədqiqatının işıq üzünə görməsinə akademik İ.Əliyev tərəfindən maneələrin yaradılmasından danışırdı. O zaman Həsən müəllim Fəridə xanımı Davud Axundovla birgə görüşə dəvət edir. Bu görüşdə Həsən müəllim Fəridə Məmmədovaya yalnız bir sual verir: onun əsərinin yeniliyi nədən ibarətdir və bu yeniliklər tariximizin daha ədalətli təqdimatında nə imkanlar yaradır?

Fəridə Məmmədova Həsən müəllimin sualına belə cavab vermişdi ki, onun əsərində Alban dövlətçiliyinin tarixi ən qədim zamanlardan tədqiq edilib.

Belə ki, birincisi, o dövrdə erməni tarixçiləri belə bir əsassız fikri tarix elminə qəbul etdirmək istəyirdilər ki, Qafqaz Albanları erməni tayfalarından biri olub. Əsərdə tarixi əsaslarla Qafqaz Albanlarının ermənilərdən tam fərqli bir etnos olması göstərilir.

İkincisi, əsərdə isbat olunur ki, Alban kilsəsi erməni kilsəsinin bir yeparxiyası deyil, tam ayrı və müstəqil kilsə təşkilatı olmuşdur.

Üçüncüsü, erməni tarixçiləri sübut etməyə cəhd edirlər ki, tarixi Albaniyanın sərhədi Kür çayının sol sahilini boyunca idi, Araza qədər olan ərazilər isə, tarixən ermənilərə məxsus olub. F.Məmmədovanın əsərində isə, sübut olunur ki, Qafqaz Albaniyasının sərhədi Araz çayı boyunca uzanırdı. Bu əsərin nəyə görə İqrar Əliyev tərəfindən qəbul edilmədiyini sualına F.Məmmədova "bilmirəm" cavabı vermişdi.

Şəxsi görüşündə İqrar Əliyev bu suala belə cavab vermişdi ki, F.Məmmədovanın işində çatışmazlıqlar var, əsər tam hazır deyil və s. Həsən müəllim akademikə bildirmişdi ki, elmi mövzular üzrə F.Məmmədovanın fikirlərinə etiraz etməyə ixtiyarınız var, amma onun kitabının çapına mane olmaq hüququnuz yoxdur. Beləliklə, Həsən Həsənovun birbaşa dəstəyi ilə Fəridə Məmmədovanın "Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (e.ə. III əsrdən - VIII əsrədək)" əsəri 1984-cü ildə nəşr edildi. 1994-cü ildə bu əsərin bir nüsxəsini Həsən Həsənova bəxş edərkən, monoqrafiyanın titul səhifəsində Fəridə Məmmədova bu sözləri yazmışdı: "İlk dəfə dünya tarixində Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının (tarix elminin ən çətin sahəsinin) yaradılmasına, mənim əsərimin - bu kitabın ərsəyə gəlməsinə dəstək üçün əziz və dərin saygılı Həsən Əzizogluna hədudsuz təşəkkürlə. Dərin ehtiramla Fəridə Məmmədova. 01.06.1994."

Həsən müəllimlə söhbətlərimdə o qeyd edir ki, Fəridə xanım Qafqaz Albaniyasının etnik tərkibində türk tayfalarının olması barədə suala həmişə konkret cavab vermirdi, həmişə bu sualdan yayınırdı. Sadəcə, belə cavab verirdi ki, türkdilli tayfalar Qafqaz Albaniyasının etnik massivində hunlardan etibarən peyda olublar. Qeyd edək ki, bu problem indiyədək elmdə qızğın mübahisə mövzusu olaraq qalır.

Mühüm bir fakt kimi Qəbələdə aparılan qazıntıları qeyd etməliyəm. Mərhum arxeoloq Firudin

Qədirovun başçılığı ilə Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının III dəstəsi 1983-cü ildən başlanmış qədim Qəbələ şəhərinin Qala hissəsində arxeoloji tədqiqatları 1984-cü ildə də davam etdirirdi. Yerli sovet və təsərrüfat rəhbərliyi ilə arxeoloji ekspedisiyası arasında müəyyən problemlər yaşanırdı. 1984-cü ildə ekspedisiya ilə bağlı yaranmış problemləri həll etmək üçün Həsən Həsənov şəxsən qazıntı sahəsinə gəldi. Onu yerli partiya rəhbərləri və respublika üzrə abidələrin bərpa və konservasiya idarəsinin nümayəndələri müşayət edirdilər.

Ekspedisiyanın elmi hesabatında F.Qədirov yazırdı: "H.Həsənov yoldaş şəhər xarabalığı ilə və qazıntı apardığımız sahə ilə tanış olandan sonra, şəhər xarabalığının cənub darvazasının qarşısında səyyar müşavirə keçirdi. O, bu müşavirədə bir sıra təkliflər söylədi və Ə.Qurbanov yoldaşa (o zaman Qutqaşen, indiki Qəbələ rayonunun partiya komitəsinin 1-ci katibi), Bərpa-konservasiya idarəsinin rəhbərlərinə konkret olaraq aşağıdakıları bildirdi: a) Şəhərin cənub qala divarlarının və bəzi başqa sahələrinin bərpa və konservasiya işlərinə başlanılsın; b) "Qəbələ tarix muzeyi" üçün bina tikilsin; v) Abidəyə turist baxış düşərgəsi şəhərin cənub darvazası tərəfdə yaradılsın, turist maşınlarının yerləşdirilməsi təmin edilsin; q) Turistlər üçün düşərgə binası tikilsin, düşərgədə bufet-pavilyon yaradılsın; e) Düşərgənin yolu əsas yolla birləşdirilsin; e) Düşərgəyə yaxın yerdə 200 nəfərlik teatr binası tikilsin. Vaxtaşırı həmin binada Qəbələni təbliğ edən kinojurnallar və başqa tamaşalar təşkil edilsin". Rayon partiya rəhbəri və bərpa-konservasiya idarəsinin rəsmiləri bu tapşırıqları qısa müddətə gerçəkləşdirməyi vəd etdilər. Həmçinin, Həsən Həsənov təklif etdi ki, muzey binası qala divarlarından içəridə tikilsin.

Həsən müəllim ölkəmizin görkəmli ictimai, siyasi xadimi olmaqla yanaşı, eyni zamanda, elm adamıdır. Onun N.Nərimanov haqqında yazdığı dissertasiya işinin müzakirəsində iştirakın zamanı Həsən müəllimin çıxışı, opponənlərə verdiyi məntiqli, savadlı cavabları məni onun yaradıcılıq qabiliyyətinə, tədqiqat prinsipinə heyran etdi. Altmış yaş ərafəsində Həsən Həsənovun özü də bilavasitə tarix elmi ilə məşğul olmağa başlayır və tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülür. O, artıq bir sıra ciddi monoqrafiyaların müəllifidir. Onlardan "Bakı Qız Qalası", "Bakı Tanrıçılıq kompleksi", "Makedoniyalı İsgəndər və Atropat", "Nəriman Nərimanovun milli-dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti", "Birinci Respublikaya gedən yolda" və başqaları. Onun əsərləri Rusiya, İtaliya, İspaniya, Gürcüstan, Fransa, Qazaxıstan, Bolqarıstan, Polşa, Macarıstan, Almaniya və Ukraynada nəşr olunur.

Həsən müəllim barədə milli arxeologiyamızın bugünkü görkəmli nümayəndələri də öz xatirələrini həvəslə bildirmişlər. Onları oxucularımızın diqqətinə çatdırmaq istədik.

Hidayət Cəfərov, tarix elmləri doktoru, professor:

"Həmin illərdə Həsən Həsənovun arxeologiya elminə olan diqqətini iki faktla bir daha əyani göstərmək olar. İlk növbədə hal-hazırda Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun İçərişəhərdəki "Elmi ekspozisiya" sərgi-muzeyi ilə bağlı məsələni qeyd etmək istədim.

Həsən Həsənovun arxeologiyaya bu qədər diqqətinin mövcudluğunda Arif Abbasovla olan dostluq münasibətləri də müəyyən rol oynamışdır. Arif müəllim o vaxt AMEA Tarix İnstitutunda Arxeologiya və Etnoqrafiya üzrə direktor müavini vəzifəsində işləyirdi. Arif müəllim mənim də daxil olduğum kiçik qeyri-formal bir qrup yaratmışdı. Bu qrup arxeoloji tədqiqatların yeni müstəvidə inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif təkliflər paketi hazırlamışdı. Buraya bir çox məsələlər daxil idi. O cümlədən, arxeoloji ekspedisiyaların maddi təminatı, çöl tədqiqatlarının səmərəliliyini artırmaq üçün bazaların tikilməsi, nəqliyyat vasitələrindən istifadədə qayda yaradılması, arxeoloji materialların kameral işlənilməsi, mühafizəsi üçün xüsusi binanın ayrılması, artefaktların elmi ekspozisiyalarda saxlanması və nümayişi, habelə bir çox bu qəbildən olan digər məsələlər. Lakin bütün bunların reallaşdırılması üçün müvafiq dövlət qurumlarının hətərəfli dəstəyinə ehtiyac var idi. Məhz bu işlərin bir çoxunun həyata keçirilməsində Azərbaycan KP MK katibi Həsən Həsənovun əvəzsiz rolu oldu.

İçərişəhərdəki indi bir hissəsi Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun balansında olan, tarixi və memarlıq abidəsi - "Zəncirli ev" adı ilə tanınan yaraşıqlı binanın İnstituta verilməsi üçün Arif müəllim bütün imkanlarını səfərbər etmişdi. Binada əsaslı təmir işləri gedirdi. Lakin təmir qurtaran kimi orada xalçaçılıq üzrə beynəlxalq konqres üçün Azərbaycan xalçalarının sərgisi təşkil olundu. Əsl

mübarizə də bundan sonra başlandı. Məlum oldu ki, həmin binada gözü olanların sayı daha çoxdur. Bax belə şəraitdə Arif Abbasovun qətiyyəti, barışmazlığı, təşkilatçılıq qabiliyyətinin yeni tərəfləri özünü göstərdi. O, bütün imkanı daxilində olan potensialını işə saldı. Başlıcası isə, MK katibi Həsən müəllimin şəxsində əsl elm fədaisinin, elmin himayəçisinin dəstəyinə nail oldu.

1981-ci ilin yazı idi. Arif müəllim MK katibi ilə arxeoloqların görüşünün təşkilinə nail oldu. Mənim də daxil olduğum və Arif müəllim başda olmaqla bir qrup arxeoloqu Həsən Həsənov qəbul etdi. Çox səmimi və açıq diskussiya şəraitində keçən görüşdə Həsən müəllim söz istəyən hər kəsə öz mülahizələrini söyləməyə şərait yaratdı. Arxeoloqları narahət edən, ümumi işə xeyir verəcək bütün problemlər araşdırıldı. "Zəncirli ev"də arxeoloji sərğinin yaradılması təklifində Həsən müəllim məsələni qəti qoydu: arxeoloqlara sübut etsin ki, Tarix müzeyi ilə eyni funksiyanı icra etməyəcəklər. Fərqli olmalıdır. Bu fərqi arxeoloqlar necə görür? Nələri icra etmək lazımdır? Arxeoloqlar çıxışlarında vurğuladılar ki, muzey statik fəaliyyətdə olan Tarix Muzeyindən fərqli olaraq, dinamik fəaliyyət göstərəcək, hər ilin arxeoloji artefaktlarının sergisi təşkil olunacaq, ictimaiyyət ən yeni nailiyyətlərlə tanış olacaqlar. Bundan başqa, ikinci mərtəbədəki geniş zalda mütəmadi elmi konfranslar, disputlar, seminarlar, tələbələrle, ictimaiyyətlə görüşlər keçiriləcək və s. Həsən müəllim səbrlə arxeoloqları dinlədi və tapşırıq verdi: təkliflər MK - ya yazılı müraciət kimi tərtib edilməlidir.

Arxeoloqlar MK-nın binasından yeni enerji ilə, xoş əhval-ruhiyyə, bir razılıq və rahatlıq hissləri ilə ayrıldılar. Sonrası arxeoloqlara yaxşı məlumdur. Bina bütünlüklə Tarix İnstitutunun arxeoloji bölmünün balansına verildi. Bəri başdan deyim ki, bu görüşdən sonra arxeoloji tədqiqatların gedişində keyfiyyətə yeni mərhələ başlandı.

Təəssüflər olsun ki, zaman keçdikcə həmin yeniliklərin bir çoxu aradan çıxdı. Həsən müəllim başqa işə keçirildi. Arif müəllim dünyasını dəyişdi... İndi həmin "Zəncirli ev"-in yalnız birinci mərtəbəsində İnstitutun "Elmi ekspozisiya" şöbəsi fəaliyyətini davam etdirir.

Mən hər dəfə həmin binanı ziyarət edəndə həmişə hörmətli Həsən müəllimin qətiyyətini, elmi araşdırmalara, xüsusilə arxeologiyaya və arxeoloqlara qayğısını xatırlayı, ehtiramımı bildirirəm. Mən hörmətli dövlət xadimi, diplomat və alimin çoxşaxəli fəaliyyətinin yalnız bir nümunəsini xatırlatdım. Onun çoxillik və çoxşaxəli həyat yolunda Azərbaycan xalqını dünya miqyasında tanıtdırmaq istiqamətində fəaliyyətini saymaqla qurtaran deyil. Onun bu sahədəki fəaliyyəti mənə 1960-cı illərdə Nazim Hacıyevi və Şıxəli Qurbanovu xatıladır..."

Əsədulla Cəfərov, tarix elmləri doktoru, professor:

"Elmlər akademiyasında işlədiyim 55 il ərzində respublikanın rəhbər işçiləri ilə təmasda olmuş, onların söhbətlərini dinləmişəm. Onların arasında arxeologiyaya, tarixə, musiqiyə, incəsənətə və ümumiyyətlə ölkənin quruculuq işlərinə müstəsna əhəmiyyət verən Həsən Əziz oğlu Həsənovun fəaliyyəti mənə heyran etmişdir.

Yaxşı yadımdadır, 1981-ci il mayın axırlarında Azərbaycan KP MK binasının 6-cı mərtəbəsində MK katibi Həsən Həsənov bir qrup tarixçiləri, arxeoloqları və etnoqrafları öz qəbul otağına dəvət etmişdi. Həmin görüşdə mən də iştirak edirdim. Orada Azərbaycan tarixinin, arxeologiyasının və etnoqrafiyasının problemləri geniş surətdə müzakirə olundu. O cümlədən, uzun müddət idi ki, Tarix institutunda təşkil olunmuş arxeoloji ekspedisiyalarda çöl şəraitində fəhləyə ayda 60 manat (sovet pulu ilə) verilirdi. Həsən müəllim bunu eşidəndən sonra heyrətə gəldi və respublikanın maliyyə naziri ilə əlaqə saxlayaraq həmin məbləğin 5 dəfə artırılması haqqında qərar qəbul etdirdi və 1981-ci il iyulun 1-də çöl şəraitində arxeoloji ekspedisiyanın tərkibində çalışan fəhlələrin gündəlik əmək haqqı 15 manat müəyyən olundu.

Sonra isə Azərbaycanın tarixi, memarlıq və arxeoloji abidələrinin tədqiqini və təbliğini yaxşılaşdırmaq məqsədilə həmin görüşdə qaldırılmış məsələlər və təkliflər haqqında Həsən Həsənov görkəmli dövlət xadimi, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevə məruzə etdi. Nəticədə, Heydər Əliyevin tapşırığı əsasında Azərbaycan Respublikasının ərazisində tarix, arxeologiya və memarlıq abidələrinin tədqiqi və təbliğ olunması işinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə 1981-ci ilin sentyabrında Azərbaycan KP MK və respublika Nazirlər Sovetinin qərarı qəbul olundu. Məhz həmin qərara uyğun olaraq Azərbaycanın paleolit, mezolit, neolit, eneolit, tunc, dəmir, antik və orta əsr arxeologiyasına aid

100-ə yaxın kitabça çap olunaraq, həm ölkə daxilində və həm də xarici mütəxəssislərə göndərildi. Eyni zamanda, 1981-ci ildə 4 dildə: Azərbaycan, rus, ingilis, fransız dillərində "Azıx mağarası" adlı kitabça nəşr olunaraq, elmi ictimaiyyətə çatdırıldı. Həmin vaxtdan etibarən mən Həsən Həsənovun fəaliyyətini izləməyə başladım və gördüm ki, onun harada çalışmasından asılı olmayaraq, işlədiyi sahədə elmi əsaslara söykənmiş yeniliklər yaradır, quruculuq işləri ilə məşğul olur.

Qarabağda çalışdığım uzun illər ərzində maraqlı hadisələr və dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn alimlər, tələbələr və turistlər Azıx və Tağlar düşərgələrində aparılan arxeoloji qazıntılara baxaraq, özlərinin heyranlığını bildirirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağda işlədiyim uzun illər ərzində bir mühüm tarixi hadisə mənim yadımdan heç vaxt çıxmıyacaqdır. 1981-ci il iyulun 17-də axşam məni təcili olaraq Füzuli Rayon Partiya Komitəsinə dəvət etdilər.

Orada məni rayonun birinci katibi Əhməd Əhmədzadə və Azərbaycan KP MK katibi Həsən Həsənov qarşıladılar. H.Həsənov mənə bildirdi ki, "əşitmişəm siz burada Məmmədəli Hüseynovla birlikdə Azıxda arxeoloji qazıntı işləri aparırsınız. Mən sabah sizinlə birlikdə Azıx paleolit düşərgəsinə gəlmək istəyirəm". Mən ona bildirdim: "sizin bu fikriniz mən və Məmmədəli müəllim üçün olduqca sevindirici bir xəbərdir. Sizin Azıx düşərgəsinə gəlməyiniz bizim üçün ən böyük şərəf olar". Mən Həsən müəllimə bildirdim ki, ekspedisiyanın rəisi Məmmədəli müəllim Horadiz şəhərində səfərdədir, o gələn kimi mən sizin xahişinizi ona yetirər və sabah saat 8:00 da Azıx düşərgəsinə gedərik. 1981-ci il iyulun 18-də paleolit arxeoloji ekspedisiyasının üzvləri və Həsən Həsənov Azıx düşərgəsinə gedib orada aparılan arxeoloji qazıntılar, mədəni təbəqələr və tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları haqqında Həsən müəllimə Məmmədəli müəllimlə birlikdə geniş məlumat verdik. Qeyd etmək lazımdır ki, Həsən müəllimin bu fəaliyyəti ekspedisiya üzvlərinə böyük ruh verdi və arxeoloji tədqiqat işlərini daha səmərəli aparmağa zəmin yaratdı. Həsən Həsənov Azıx paleolit düşərgəsində gördüyü təəssüratları Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevə məruzə edərək, aparılan qazıntı işlərinə yüksək qiymət verdi. Məhz bunun nəticəsi olaraq, Heydər Əliyevin tapşırığı əsasında Azıx düşərgəsinə həsr olunmuş 4 dildə kitabça çap olunaraq, dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayıldı.

Bir faktı da yada salmaq yerinə düşər ki, 1983-cü ilin əvvəllərində məni akademiyanın Rəyasət Heyətinə akademik Cəmil Quliyev və elmi katib Hacı müəllim dəvət edərək bildirdilər ki, dünən biz MK katibi Həsən Həsənovun qəbulunda idik. Onun yanında akademiyanın 1983-cü il üçün hazır əsərlərinin çap olunmasını müzakirə edirdik. Həsən müəllim orada çap olunması nəzərdə tutulmuş 100-dən artıq əsərin adlarını oxuduqdan sonra birinci olaraq sənin "Azərbaycanın mustəyə mədəniyyəti (Tağlar mağarasının materialları əsasında)" adlı monoqrafiyanı üzərində dayanaraq qeyd etdi ki, bu əsər ilk çap olunmalıdır. Mən çox sevinərək, akademik Cəmil müəllimdən xahiş etdim ki, mənim minnətdarlıq hissimi tezliklə Həsən müəllimə çatdırsın. Çünki o zaman Akademiya işçilərinin yüzlərlə əsərləri çap olunmaq üçün növbə gözləyirdi. Belə xatirələr çoxdur...

Həsən müəllimin yaşı 80-i keçməsinə baxmayaraq, bu gün də Azərbaycan tarixi və digər sahələrin tədqiqi və təbliği ilə məşğul olur. İnanıram ki, bu müdrik yaşında Həsən Əziz oğlu Həsənov özünün keçdiyi mənalı həyat yolu haqqında bir kitab yazaraq bizi sevindirəcək və tarixə, elmə, mədəniyyətimizə, incəsənətimizə, folklorumuza vurğun olmasının səbəblərini oxuculara çatdıracaq..."

Həmkarlarımın da xatirələrini təqdim edəndən sonra sonda yalnız onu deyə bilərəm ki, Azərbaycan dövlətçiliyi Həsən Həsənov kimi vətənpərvər və tərəqqipərvər ziyalıların, dövlət xadimlərinin hesabına yaşamaqdadır və bundan sonra da yaşayacaqdır.

P.S. Məqalənin yazılmasında göstərdiyi köməyə görə AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, arxeoloq Pərviz Qasımova minnətdarlığımı bildirirəm.

Qüdrət İsmayilzadə

*Tarix elmləri doktoru, professor, əməkdar müəllim,
Xəzər Universitetinin "Azərbaycan arxeologiyası" jurnalının baş redaktoru*